

3. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Пам'ятки України. – 2003. – № 3.
4. Величко С. Літопис. / Переклад В. Шевчука. – К., 1991.
5. Мазепина книга. – Чернігів, 2005.
6. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687 – 1709.—Київ-Полтава, 1995.
7. Радишевський С., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі бароко. – К., 2006.
8. Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю. Батурин археологічний //Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин, 2006.
9. Національний музей Швеції в Стокгольмі. Tessian-Harleman Collection. – Vol. THS 9076 – 25:III. - Building, Baturin; Halstron B.H. Russian Architectural Drawings in the Nationalmuseum. – Stockholm, 1963.
10. Мезенцев В., Коваленко В. Реконструкція архітектурних пам'яток та розкопки у Батурині в 2006 р. //Гомін України. – Рік LIX. № 11 (3213). – Торонто, 12 березня 2007 р.
11. Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Резиденція гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині //Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2008. – Вип. 52.
12. Ленченко В. Резиденція гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин, 2006.

Людмила Мироненко (Київ), студентка МП
«Археологія та давня історія України» НаУКМА

Споруда з кахляною піччю на території Батуринської Фортеці (за матеріалами розкопок 2005 р.)

Батурин – містечко на березі річки Сейм, було засноване у 1620-х роках як прикордонний форпост Речі Посполитої. З перенесенням сюди столиці гетьманщини Дем'яном Многогрішним у 1669 р. місто почало активно розвиватися, але найбільшого соціально-економічного розквіту воно досягло за часів правління гетьмана Івана Мазепи (1689 – 1708 рр.).

Широкомасштабні археологічні дослідження Батурина проводяться з 1995 р. і з перервами тривають уже понад п'ятнадцять років. За цей час дослідження були проведені на території більшої частини середньовічного міста: Литовському Замку (Цитаделі), Фортеці, Посаді, садибі В. Кочубея на Чорній річці, замиській резиденції гетьмана І. Мазепи на Гончарівці та замиському Крупицько-Батуринському Свято-Миколаївському монастирі.

Власне містом можна вважати Фортецю, яка за описом 1654 р. згадується як посад. Згідно з цим описом відомо, що «около посаду с трех сторон к озеру, сделан город земляной вал, в том земляном городе сделаны три вороты – проездные; – глухих напольных башен – 6» [3, 10]. Завдяки гарній збереженості земляних конструкцій, укріплення і досі можна чітко локалізувати на місцевості.

У польовому сезоні 2005 р. у зв'язку з реконструкцією клубу на території Фортеці (Рис. 1) на місці майбутнього фундаменту було закладено Г-подібну траншею, довгою стороною орієнтовану за віссю північний захід – південний схід. Під час дослідження вищезгаданої ділянки з глибини – 1,0 м фіксувалася пляма споруди, яка в ході робіт отримала назву споруда № 1 [5, 66]. Заповнення котловану містило значну кількість фрагментів битої цегли та кахлів. Шар руйнації з великою кількістю вугликів дозволяє віднести загибель споруди до подій 1708 р., коли все місто було вщент спалене військами О. Меншикова.

На глибині 1,4 м фіксувалися сліди зітлілої деревини, що являла собою залишки дерев'яної конструкції споруди. Котлован споруди викопувався з 0,6 м від дерну (рівень денної поверхні XVII ст.) і сягав глибини 2,3 м, довжина споруди становила 6 м [5, 67]. У результаті дослідження ділянки біля клубу зібрано значну за обсягом колекцію кахлів, які, скоріше за все, належали до однієї печі. До півного набору входили лицьові кахлі (типи 18-К, 39, 166), карнизні (типи 86-А, 144, 167) та одна коронка (тип 157) [7]. Такий комплект був характерним для барочного півного набору, який, зазвичай, не був сталим і міг змінюватися під впливом моди чи особистих смаків та статків замовника [4]. Розміри та орнаментальні композиції, представлені в декорі даного виду архітектурно-декоративної кераміки, були реконструйовані з виявлених фрагментів і можуть бути уточнені. Квадратна лицьова кахля типу 18-К (Рис. 2: 6) розмірами 20 x 20 см містить досить поширений різновид рослинного орнаменту з симетрично переплетених пагонів. Даний тип орнаменту в різноманітних варіантах зустрічається в пізньосередньовічних комплексах Батурина [2, 266], Чернігова [1], Києва [6], однак вищезгаданий підтип зустрічається виключно на території гетьманської столиці. Композицію кахлі типу 39 (21 x 21 см) утворює килимовий орнамент, що має продовження на сусідніх кахлях, в центрі якого розміщена шестипелюсткова квітка, вписана в коло, яке, в свою чергу, накладене на хрест, виконаний з дрібних квадратиків (Рис. 2: 7).

Декор кахлі типу 166 (Рис. 2: 4), викликає особливий інтерес. Орнаментальну композицію квадратної лицьової кахлі (21 x 21 см) можна умовно поділити на три яруси. Нижній ярус являв собою три квадрати, що були складені з рядів маленьких квадратиків. Середній ярус складається з фігур, утворених дугоподібними лініями, і розділених одна від одної у верхній частині

Рис. 1. Забудова території Фортеці та посаду (реконструкція)

невеличким кружечком. У верхній частині кахлі містяться зображення безперервної лінії трикутників, складених з дрібних квадратиків, як в нижньому ярусі та відділених один від одного шестикутними зірками. Відокремлення верхнього ярусу від середнього відбувається за рахунок ряду злитих квадратів, розділених діагональними лініями на чотири трикутники.

Елементи орнаменту у вигляді ряду квадратів, поділених діагоналями, шестикутних зірочок і фігур, складених з безлічі впорядкованих дрібних квадратиків, зустрічаються в декорі карнизних кахель типів 144 і 167 та коронці типу 157 (Рис. 2: 3, 1, 5) як окремо, так і в поєднанні. Карнизна кахля типу 86-А (Рис. 2: 2), що, скоріше за все, слугувала для розширення печі, мала висоту 15 см. Довжина виробу залишилася невідомою у зв'язку з незначною кількістю знайдених фрагментів даного типу орнаменту. Основу композиції утворює узор з пагонів з опущеними донизу листками, зверху над яким два ряди з перлин і симетрично розташованих листків.

Піч вінчала дуже проста коронка типу 157 (Рис. 2: 1) з висотою 19,5 см та довжиною в основі 21,5 см, що була орнаментована декількома рядами геометричних узорів і у верхній частині прикрашена рядом дрібних зубчиків.

У порівнянні з кахлями з гетьманського палацу на Гончарівці вищеописані вироби, що зазвичай зустрічаються на території Фортеці та Литовського Замку, були нижчої якості, теракотовими, з простим геометричним і рослинним орнаментом і призначалися для збуту серед широкого кола мешканців міста. Стилестичні і морфологічні особливості зазначеної групи виробів, а також шар пожежі, що перекриває заповнення котловану, дозволяють їх віднести до кінця XVII – початку XVIII ст.

Наявність зруйнованої кахляної печі в споруді, зафіксованій в траншеї біля міського клубу, і залишки зітлілих дерев'яних конструкцій в заповненні котловану вказують на житловий характер споруди.

Варто зазначити, що під час подальших досліджень 2008 р. на Литовського Замку було виявлено потаємний підземний хід, один з входів до якого, на думку В. Коваленка та Ю. Ситого, скоріше за все, розташовувався на території Фортеці, на ділянці біля міського клубу. З огляду на це можна припустити, що розглянута нами споруда могла входити до забудови садиби, де цей підземний хід знаходився.

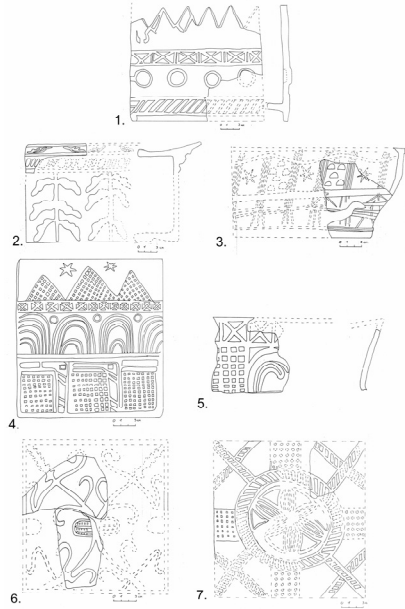

Рис. 2. – Кахлі зі споруди на території Фортеці

Кахляна піч, хоч і така проста, була дорогим задоволенням і, враховуючи знахідки скляних посудин в котловані споруди, можна говорити, що житло, яке згоріло в пожежі під час погрому 1708 р., належало особі з певним матеріальним статком, можливо, заможному міщанину.

Таким чином, споруда, досліджена в польовому сезоні 2005 р. на території Фортеці, дає нам інформацію про соціально-топографічну структуру середньовічного Батурина, а унікальні кахлі зі зруйнованої печі доповнюють колекцію новими зразками кахляного мистецтва другої половини XVII – початку XVIII ст.

Джерела та література

1. Василенко А., Ігнатенко І. Чернігівські кахлі з розкопок 1992 – 2000 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 10. – К., 2001. – С. 88–90.
2. Виногородська Л., Ситий Ю. Колекція кахлів на території Батурицької Фортеці 2001 – 2002 рр. // Батурицька старовина. Збірник наукових праць – К., 2006. – С. 261 – 267.
3. Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю. Батурин: історико-топографічна структура та етапи розвитку // Проблеми урбанізації та етнокультурних контактів в Південно-Східній Європі. IV сесія спільної Українсько-Румунської комісії з історії, археології, етнології та фольклору при НАНУ. Тези доповідей. – К., 1997. – С. 8 - 13
4. Немцова Н.И. Исследование и реставрация русских изразцовых печей XVII – XVIII вв. // <http://rusarch.ru/nemtsova1.html>.
5. Ситий Ю., Васюта О., Сгорова Н., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Скороход В., Солобай І., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в 2005 р. // НА ІА НАНУ. – № 2006/. – 250 с.
6. Фінадоріна Д. До порівняльного аналізу пічної кахлі Печерського і Вознесенського монастирів XVII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 20. – Ч. I. – К., 2011. – С. 178 – 183.
7. Типологія вироблена Ю.М. Ситим в процесі дослідження Батурина

Володимир Коваленко (Чернігів), директор Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова, доцент Чернігівського Національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук

Олександр Коваленко (Чернігів), директор Інституту історії етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського Національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук

Фрагмент керамічної закладної дошки з церкви на замиській резиденції Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині

Як і більшість сильних світу цього, Гетьман України Іван Мазепа (1687 – 1709 рр.) мав свою замиську резиденцію, яку він розмістив в ур. Гончарівка, за 2 км вище по течії р. Сейм від центру Батурина (Рис. 1) ¹. Садиба займала мис високої (до 10 м) лівобережної тераси р. Сейм (Рис. 1), утворений